

Argentinako diasporako euskal prentsaren hastapenak eta garapena: *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943) eta *Irrintzi* (1903-1923)

*Comienzos y desarrollo de la prensa vasca de la diáspora en Argentina:
Laurak Bat (1878-1891), La Baskonia (1893-1943)
e Irrintzi (1903-1923)*

Beginnings and development of the Basque press of the diaspora
in Argentina: *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943)
and *Irrintzi* (1903-1923)

Kepa Zelaia Bolinaga*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

LABURPENA: Ikerketa honek Argentinako diasporako euskal prentsaren sorrera eta garapena aztertzen ditu, XIX. mende bukaeran hasi eta Espainiako Gerra Zibila arteko garaian sakonduz. Horretarako, *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943) eta *Irrintzi* (1903-1923) aldizkarien bilakaera kronologikoa azaltzen da artikuluaren bidez. Aldizkari mota ezberdinak (instituzionala, kultural-intelektuala eta politikoa) argitaratu ziren testuinguruan kokatu dira, diasporako komunitatearen zein beharri erantzuten zioten azaldu da, eta landu zuten diskurtsoa ere aztertu da.

HITZ GAKOAK: Euskal prentsa; diaspora; Argentina; *Laurak Bat*; *La Baskonia*; *Irrintzi*.

ABSTRACT: In this piece of research we examine the creation and development of the Basque press in the Argentinian diaspora, from its beginnings at the end of 19th century until the Spanish Civil War period. For this purpose, the paper examines the chronological evolution of the journals *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943) and *Irrintzi* (1903-1923). We put the different types of magazines (institutional, cultural and intellectual, and political) in the context in which they were published, explained the needs they addressed of the Basque community in the diaspora, and also, analysed the editorial line followed.

KEYWORDS: Basque press; diaspora; Argentina; *Laurak Bat*; *La Baskonia*; *Irrintzi*.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Kepa Zelaia Bolinaga, Departamento del Periodismo. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). Campus de Bizkaia. Barrio Sarriena, s/n (48940 Leioa-Bizkaia) – kepa.zelaia@ehu.eus – <http://orcid.org/0009-0006-7802-0636>

Nola aipatu / How to cite: Zelaia Bolinaga, Kepa (2024). «Argentinako diasporako euskal prentsaren hastapenak eta garapena: *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943) eta *Irrintzi* (1903-1923)». *Zer*, 29(57), 267-292. (<https://doi.org/10.1387/zer.26830>).

Jasoa/Received: 2024, uztaila 25; Onartua/Accepted: 2024, azaroa 07.

ISSN 1137-1102 - eISSN 1989-631X / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratortirikGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

Sarrera eta ikergaiaren egoera

Rio de la Platako herrialdeak, hots, Argentina eta Uruguai, izan ziren XIX. mendean emigrazio masiboaren garaian euskaldunen portu nagusiak. Joera horrek XX. mendean aurrera eginda ere jarraitu zuen, baina erritmo eta egoera ezberdinak jazo ziren denboran zehar. Argentina da diasporako euskal aldizkariak dituzten herrialdeetatik agerkari gehien dituen eta aldizkari tipologia ezberdinen adibide garbiak daude (instituzionalak, kultural-intelektualak eta politikoak). Horrez gain, diasporako lehen euskal aldizkariak agertu zirenetik gerra osteko kazetaritza ekimenteraino etengabe argitaratu dira aldizkariak Argentinan. Beraz, posible da diasporako euskal prentsaren fenomenoak kronologiaren jarraikortasun egokiarekin azterzea.

Oscar Alvarez Gilaren (2014) iritziz, euskal emigranteen presentzia eta proiektzioa aztertzen dituzten ikerketek eboluzio interesgarria eduki dute eta egoera positiboa da, etorkizunerako ere aukera ugari eskaintzen dituelarik gaiak. Ikerketa berriak burutzearekin batera, bai Euskal Herrian eta baita euskaldunak jaso zituzten herrialdeetan ere, ikerketa horiek jorratzen dituzten arlo eta gaien garapen progresibo bat ere eman da. Azterketa horietan «diaspora» kontzeptua nagusitu da prozesu migratzaileen fenomenoak interpretatzeko orduan. Azken bi hamarkadetan eginiko lanetan, Alvarez Gilaren ustez aipatzekoa Eusko Jaurlaritzak bultzatutako Urazandi programak emandako bultzada.

Euskal emigrazioa Ameriketara nabarmena bihurtu zen kopuru aldetik XIX. mende bukaeran eta euskal komunitatea trinkotzeko komunikazio sistemak sortu zituzten. Asoziazionismoaren inguruko ikerketek mugimendu migratzaileek herrialde hartzailean garatutako ekinbide eta harreman sozialak aztertu izan dituzte, izan emigranteek beraien artean edo gizarte berriko kideekin. Emigranteek eraturako egitura sozialak beraien jatorrizko identitatea mantentzeaz gain, identitate berriak eraikitzeko ere balio zuen. Prentsa masa sozialaren harreman eta eraginerako bitartekoa izan zen. Gainera, gaur egun informazio iturri garrantzitsuak dira emigranteek herrialde berrian egindako jarduna ezagutzeko:

Estas publicaciones —y otras internas de las asociaciones— constituyen una fuente de gran interés para reconstruir la historia de los inmigrantes españoles en América, así como la reelaboración de sus culturas de origen en contacto con un nuevo contexto sociocultural. (Blanco Rodríguez, 2008: 14)

Hala ere, Garabedianen (2017) iritziz, diasporaren ikerketa esparrua zabalduta eta dibertsifikatu den heinean, prentsa argitalpenak ikerketa objektutzat kontsideratuak izaten hasi dira. Ikerketa galdera ezberdinak garatzeko aukera luzatzen duten objektu kultural multidimentsionalak dira argitalpenok. Prentsaren «balorazio» berri honek

erakusten du agerkariek asoziazioen edo esfortzu diplomatikoen hein berdinean lagundu zutela immigranteak herrialde berrian lekukotu eta saretu zitezten. Halaber, azpimarratu behar da prentsaren azterketa probetxugarria izango dela gizarteko beste aktoreekin (beste aldizkari batzuk, asoziazioak, korporazioak, botere politikoak, etab.) erlazioan burutzen denean:

Para ello, el estudio del periódico como un objeto de estudio, que es complejo y multidimensional, presenta una serie de desafíos que cruzan y obligan a dialogar a diversas disciplinas. Si se asume al periódico como un documento histórico y a la vez como un cronista fundamental de la vida cotidiana de las sociedades, entonces podremos avanzar hacia el estudio de ella asumiendo la problemática misma de entender a la prensa como un «actor político y social» que persigue, como afirma Borrat, sus propios intereses. (Garabedian, 2017: 31)

Diasporako euskal prentsari dagokionez, kontuan hartu behar da komunikazio eta kazetaritzari buruzko euskal historiografia urria eta berantiarra izan dela. Hainbat ekarpen baliotsu egon arren, beste toki batzuetan eginikoaren alderatuz gero, esaterako Katalunia, hausnarketa akademikoen falta nabari daiteke komunikazioaren historiografiaren arloan (Diaz Noci, 2012: 11-12). Euskal kazetaritzaren historia orokorrak orain gutxira arte zuen gabezia bera antzeman daiteke diasporako euskal prentsaren inguruan. Artikulu eta lan solteak egon arren gaia bere osotasunean azaltzen saiatu diren lanak urriak dira.

Diasporako euskal prentsa gai historikoak ikertzeko iturri gisa erabili dute hainbat autorek. Ikerketa horiek euskal komunitatearen inguruan sortutako instituzioak, mugimendu politikoak, familia erlazioak edo euskal identitatearen eraikuntza bezalako gaiak jorratu dituzte. Horren adibide ditugu William Douglass eta Jon Bilbao (1975), Gloria Totoricagüena (2005) edo Oscar Alvarez Gila (2019b) beste askoren artean. Hala ere, prentsa argitalpenak kazetaritzako subjektu bezala ez dira askorik aztertu.

Horrela, lan honen helburua izango da Argentinako diasporako euskal prentsaren fenomenoak izandako bilakaera historikoaren ikuspegi orokor bat eskaintzea, xix. mende amaieran sortutako lehen prentsa ekimenetatik hasi eta Espainiako Gerra Zibil aurreko urteetara arte. Artikuluaren egileak egindako doktorego tesian hiru aldizkariaren eduki-analisisa burutu zen: *Laurak Bat* (1878-1891), *La Baskonia* (1893-1943) eta *Irintzi* (1903-1923). Guztira, *Laurak Bat* aldizkariaren 281 zenbaki, *La Baskonia* aldizkariaren 1.671 zenbaki eta *Irintzi* aldizkariaren 133 zenbaki aztertu ziren. Aldizkari guzti horiek Urazandi Digitala webgunean digitalizatuta daude eskuragai.

1. Urazandi Digitala

Urazandi Digitala¹ Eusko Jaurlaritzako Euskal Gizataldeekiko Harremanetarako Zuzendaritzaren ekimena da. Urazandi Digitala bilduman, lan eskerga egin dute batez ere Ameriketako XIX. mendetik aurrera argitaratutako euskal aldizkariak digitalizatzeko lanean aritu diren Alberto Irigoyen eta Adriana Patrón teknikari uruguaitarrek, Josu Legarretaren zuzendaritza pean. Batik bat euskal etxeetako artxi-boetan eta unibertsitateko liburutegietan aurkitu dituzte aldizkariak aleak eta guztira hiru kontinente eta hamazazpi herrialdetan zehar argitaratutako 183 argitalpen eta 200.000 orrialde inguru digitalizatu dituzte «beren lurraldea utzi behar izan zuten euskaldunen bizipenak, pentsamenduak eta itxaropenak berreraikitzea ahalbidetzen» (Urazandi Digitala, 2019) dutenak.

Guztira Ameriketako diasporako 128 euskal argitalpen daude digitalizatuta Urazandin. Honela banatzen dira herrialdeka: Argentinan 38, Venezuelan 29, Mexikon 23, Estatu Batuetan 14, Kuban 7, Uruguain 7, Txilen 6, Kolonbian 2, Guatemalan 1 eta Panaman 1. Agerkariak nolakotasunari dagokionez, instituzio edo elkartei lotutako 37 aldizkari daude, 34 aldizkari kultural-intelektual, eta azkenik, gai politikoak ardatz dituzten 57 aldizkari.

Urazandi Digital webgunean digitalizatuta dauden aldizkariak gain, Urazandi Bilduman herrialde ezberdinetako euskal komunitateen historia kontatzen duten lanak argitaratu dituzte. Gaurdaino, 31 dira argitara eman diren lanak. Horietako zenbaitetan prentsari buruzko informazioa aurkitu daiteke, prentsaren gaiari kapitulu jakinak eskaintzen zaizkiolarik.

2. Euskal emigrazioa Ameriketara XIX. mendean

Kasik mende batez, 1929an gertatutako krisira arte, herrialde amerikar ugarik emigrazio askatasuna izan zuten beraien identitate nazionalaren eraikuntzaren oinarri. Beraz, euskaldunen emigrazioa mugimendu zabalago baten parte bezala ulertu behar da, 1830 eta 1930 urteen artean 52 milioi europarri eragin ziena (Alvarez Gila, 2004). Euskaldunen emigrazioa Konkistaren garaitik ematen zen fenomeno bat zen, baina XIX. mendera arte goi mailako profesionalak, militarrek, elizgizonak, gobernadoreak eta abar ziren itsasoz bestalde joaten zirenak. Gizarte aldaketan eta aurrerapen teknologikoen ondorioz fenomeno bat masiboa bihurtuko zen:

The Basques immigrating to the Southern Cone in the nineteenth century were part of the second phase of Basque immigration. They were no

---

¹ Urazandi Digitala webgunea: <https://urazandidigital.euskaletxeak.eus/>

longer government administrators for the Spanish or trained lawyers, military leaders, or professionals with formal educations. Now the typical Basque immigrant was a young rural male with almost no formal schooling, a male escaping mandatory military service for Spain or to France, a political refugee fleeing persecution after the Carlist Wars, or a brother or sister who would not inherit the family *baserri*. (Totoricagüena, 2005: 164)

Eredu koloniala amaituta, Amerika independenteak oinarrizko produktuez hornitzen zuen industrializazioaren hedapen bete-betean zegoen Europa. Indigenei lurak ebatsita Juan Bautista Alberdi ideologo argentinarraren «gobernar es poblar» esaldi ezaguna martxan zegoen.

Emigrazioa ez zen izan salbuespenezko egoera bat: «La emigración masiva fue mucho más que la acumulación de millones de decisiones individuales. Fue el resultado de la interacción de fuerzas macroestructurales y microsociales, de la aleación de tendencias globales y redes con base local...» (Moya, 2004: 404-405). Ez zen desesperazioak eragindako azken aukera, euskal gizarteko zati handi bati beraien etorkizuna antolatzerako orduan eskaintzen zitzaion posibilitate bat zen. Beraz, Ameriketara joatea ez zen soilik erabaki pertsonala, familia edo gizarte egitura baten parte zen. Jakina da itsasoz gaindiko herrialdeetan aurkitzen ziren senide eta lagunak zuten eragina, horiek izango baitziren lan mundura gerturatzen edo gizarteratzen lagunduko zietenak herrialde berrian. Horregatik, emigrazioa Euskal Herriko zenbait tokitan «ethos»-aren parte zen, errotutako ohitura bat zen (Alvarez Gila, 2004).

Hala ere, emigrazioaren gaiak eztabaida handia eragin zuen garaiko gizartean, instituzio politikoetan, elizan, bertsolaritzan edo prentsan islatu zena. XIX. mendeko euskal prentsan emigrazioaren gaia sarri azaltzen zen eta argitalpen guztiak bat zetozen, guztiek zuten kontrako jarrera:

En el espacio de tiempo por nosotros consultado (1842-1900), los periódicos vascos repitieron hasta la saciedad sus palabras antiemigración. A tenor de la enorme cantidad de personas que optaron por emprender la aventura americana deducimos que este intento bienhechor no tuvo las consecuencias en principio apetecidas. (Azcona Pastor, 1992: 166)

Alvarez Gilaren (2004) arabera, hiru ideia nagusitan ardaztu zuen garaiko euskal prentsak emigrazioaren aurkako diskurtsoa. Lehenbizi, emigrazioak aberrian eragiten zituen kalteak azpimarratzen zituzten, herrialdearen aberastasuna eta boterea populazio dentsitatearekin lotuz. Populazio gabe ezingo litzateke nekazaritza eta industria aurrera eraman, ezta armada nazioartean behar zuen mailan kokatu ere. Bigarren, partitzen zirenen sufrimendua eta zorigaitza kontatzen zuen prentsak. Bidaiak egiten ziren barkuak ur gaineko hilkutxak ziren eta bizirik iristen zenak zailtasun amaigabeei egin beharko zien aurre. Pobretuta itzultzen zirenen istorioak ere konta-

tzen zituzten. Hirugarren argudio bezala, «engantxadoreen» edo emigrazio agenteen kontra gogor egiten zuten. Beraien lana arbuizaten zuten gizakien trafikatzailerak edo inuzenteen merkatariak zirela esanez. XIX. mende amaieran emigrazioaren kontra egindako kanpaina setatsua erakusgarri, Jose Colá y Goitik kazetari arabarraren *La emigración vasco-navarra* (1883) liburua argitaratu zen 1883an, euskara eta frantsesera ere itzuli zena.

Théodore Lefebvre (1933) historialariaren iritziz itsasoz gaindiko emigrazioa positiboa izan zen aurrerabiderako faktore bezala, izan ere, emigranteek diruaz gain, ekiteko grina eta metodo berriekiko gustua bezalako gauzak ere ekarri zituzten. Joseba Agirreazkuenagaren ustez, berriz, emigrazioa testuinguru jakin baten aukera ezinbestekoa izan bazen ere, txarrenen artean onena, ez da ahaztu behar baliabideen banaketa desorekatu baten eta gizarte egitura jakin baten ondorioa zela: «Los emigrantes en su inmensa mayoría pertenecían a las clases desposeídas y en definitiva la sangría emigrante puede desembocar en la mitigación de la energía creadora de una determinada comunidad en su relación con el medio» (Agirreazkuenaga, 1987: 227).

Emigrazioen historiografian kolektibitatea ez da sortzen jatorri geografiko berdinetik etorritako pertsonen batura bezala soilik. Talde horrek subjektu aktiboa behar du izan, nazionalitate baten babesean bere burua definitu, talde kontzientzia hartu eta asoziazio gisa egituratu behar du herrialde berrian. Diasporako kolektibitateek talde etniko bat osatzearen kontzientzia mantendu behar dute denbora tarte luze batez. Diasporako kideek estatu-nazioen mugetatik haratago doan komunitate zentzu bat erakusten dute eta «gu» baten parte izatearen sentimenduak batzen ditu, identitate transnazional bat eratuz. Erantzukizun eta betebeharrak eskatzen ditu, norbere buruarekin eta taldearekin, arbasoekin eta ondorengoekin (Toticagüena, 2005).

Euskal instituzioen antolakuntza benetan berantiarra izan zen. Hasiera batean, 1876rarte, euskaldunak espainolen eta frantsesen elkarreterara batu ziren. Poliki-poliki herrialde amerikarretako biztanleak «euskaldun» figura barneratuz joan ziren eta euskaldunak ere beren burua halaxe deitzen hasi ziren, zenbait dokumentu ofizialetan ere beraien nortasuna azpimarratuz. Elizaren paperak ere lagundu zuen hegoaldeko eta iparraldeko euskaldunak batzen. Euskara nolabait modu ofizialean erabiltzen zuen instituzio bakarra izanik, bi jatorrietako euskaldunak elkartzen ziren bertan. Euskal etxeak agertu aurretik pilotalekuak, elizak eta hotelak izan ziren euskal komunitate hasi berriaren bilgune nagusiak: «The hotel served the nomadic Basque shepherd and itinerant operator as the closest thing that he had to a home» (Douglass & Bilbao, 1975: 377).

Ameriketara joandako euskaldun guztiek ez zuten euskaraz hitz egiten, Euskal Herriko zenbait tokitan euskara galtzen hasi edo erabat galduta baitzegoen. Euskaldun horiek hasieratik egongo ziren euskal asoziazionismoaren sorreran, beraz, nabarmendu behar da hizkuntzaz gain hasita zela ermetzen beste elementu bateratzaile bat

ere: komunitate politiko baten parte zirenen kontzientzia. Ameriketako Euskal Herrian gertatzen ari zenaren isla zen, sentimendu foralista indarra hartzen ari baitzen. Euskalduntasunaren ideia berri horiek, euskal hiztunen eta ez hiztunen arteko bereizketa kulturalari gain hartzen zioten (Alvarez Gila, 2004).

1876a urte garrantzitsua izan zen euskal kolektibitatearen sorreran. Gerra Karlisten amaierak mugarri garrantzitsua ezarriko zuen: Foruen deuseztatzea, Kontzertu Ekonomikoa salbu. Madrileko *La Paz* egunkari foruzaleak honela zioen egoera berriari ekar zezakeenaz: «...traería la ruina del país vasco y la emigración de sus naturales por bandadas a extrañas y remotas tierras» (Irujo & Irigoyen, 2006: 35).

3. Lehen euskal etxeak eta lehen prentsa ekimenak

Beraz, foru tradizioaren galerak ere izan zuen oihartzuna Ameriketara eta kolektibitatearen garapenean beste urrats bat gehituz lehen Euskal Etxeak sortu ziren. Horrela, 1876an Montevideon sortu zen Laurac Bat lehen euskal etxea; 1877an Buenos Airesekoak jarraituko zion Laurac Bat izen berdinarekin; eta 1878an Habanako Sociedad Vasco-Navarra de Socorros Mutuos eratuko zen, euskal kolektibitateari hasiera emanez. Kontuan hartu behar da asoziazionismo mota berri honek urte batzuk lehenago ere urratsak emanak zituela, 1868an Matanzas-eko (Kuba) Asociación Vasco-Navarra elkartearen sortzearekin, hain zuzen ere.

Hemen hasiko da Ameriketako diasporako euskal prentsaren ibilbidea. Izan ere, sortu eta denbora gutxira, euskal etxeek sustatuta agertuko zen prentsa instituzionala. Rio de la Platan, 1877an Montevideon eta 1878an Buenos Airesen, *Laurac Bat* (urte batzuk geroago ortografia aldatu eta *Laurak Bat* bihurtuko zirenak) izen berdineko aldizkariak argitaratu zituzten.

1878ko urtarrilean eman zen argitara lehenengoz Buenos Aireseko *Laurak Bat* eta lehen zenbakian «Salutacion» artikuluekin agurtzen zituen bazkideak:

No vengo á bañarme en el turbio pantano de las miserias políticas. (...) Tengo una mision mas elevada, mas pura y mas hermosa. Yo vengo á esparcirme, á disolverme en las dulces afecciones de vuestra hermandad. (*Laurak Bat*: «Salutacion», 1878/01, 1. zbk., 1. or.)

Aldizkaria *Laurak Bat* elkartearen bazkideentzat dohainik banatzen zen. Hila-betean behingo aldizkakotasunaz argitaratzen hasi ziren, hamabostero egitera pasa ziren eta bi aldizkakotasun horiek tartekatzen joan ziren. 4 orrialdez osatuta egon zen aldi osoan, baina ohikoa zen 2 orrialdeko gehigarria argitaratzea, izan data seinatua zelako edo interesgarria zeritzoten materiala argitaratzeko aldizkaria luzatzea erabakitzen zutelako.

Aldizkariaren lehen zuzendaria Juan Mayora izan zen eta Daniel Lizarralde eta Felix Ortiz San Pelayok jarraitu zioten. Hala ere, zuzendaritzan aldaketak etengabeak izango dira eta aldi luze batean zaila da zehaztea zein izan zen zuzendaria. Kazetarien artean Juan Sebastian Jaca nabarmendu behar da; 1904an hegoaldeko eta iparraldeko euskaldunak instituzio bakarrean bilduko zituen Asociación Cultural y de Beneficencia Euskal Echea egitasmoaren sustatzaile nagusienetakoa izan zena, eta baita 1882an *El Eco de Tandil* agerkaria sortu eta honen zuzendaria izan zena 41 urtez.

Bestalde, Euskal Herritik kolaborazioak ohikoak ziren. Zenbaitetan artikuluko horiek egileek eurek *Laurak Bat*-i bidaliak izaten ziren bertan argitaratzeko asmoz, baina gehienetan, aldizkariaren kudeatzaileek jatorrizko lurraldetik iritsitako aldizkarietatik hartzen zituzten gustuko idatziak. Esan daiteke garaiko sinadura garrantzitsuenetakoak jasotzen direla aldizkarian: Fermin Herran, Hermilio Oloriz, Carlos Maria Perier, Klaudio Otaegi, Juan Benanzio Arakistain, Vicente Arana, Felipe Arrese Beitia, Pedro Egaña, Joan Iturralde Suit, Biktoriano Iraola, Alfredo Lafitte, Joaquin Jamar, Nicanor Zuricalday, Marcelino Soroa, Karmelo Etxegarai, Antonio Arzac, Antonio Peña y Goñi, Aristides Artiñano, Pio Maria Mortara, Ramon Artola, Francisco Grandmontagne, etab.

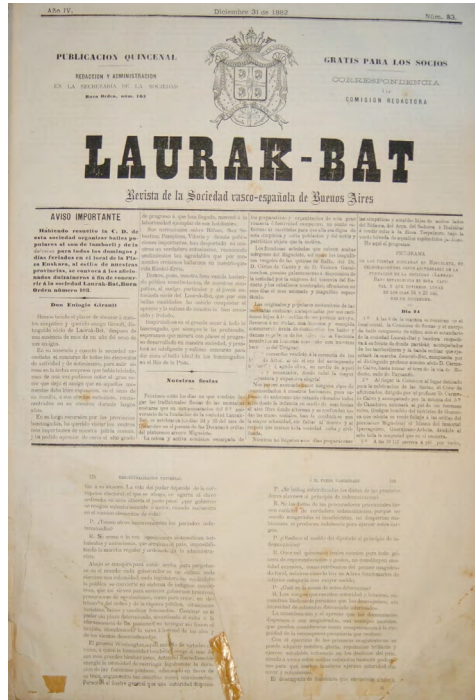
Laurak Bat aldizkariaren joera ideologikoari dagokionez, aldizkariaren azpi-titulua, «Revista de la Sociedad vasco-española de Buenos Aires», adierazten du instituzioaren izaera lehen urteetan: «Son éstos los años en que el *Laurak Bat* es una Sociedad «Vasco-Española», tal es el nombre aprobado por los asociados de entonces, un hecho cierto, real, que sin embargo no se lo recordará casi nunca después de 1939...» (Ezkerro, 2004: 20).

Euskal etxe berrien ezaugarri bat hegoaldeko euskaldunak soilik onartzen zirela zen eta instituzioak eratu ziren lehen momentutik eztabaida gai sutsua bihurtu zen mugaketa hori. Lehen bi euskal etxeen izenak, *Laurak Bat*, argi adierazten zuen erreferentzia estatu espainiarra zela. Hain zuzen ere, Buenos Aireseko instituzioak bere bazkideentzako agerkaria argitaratu zuenean, goiburuan jartzeko Espainiako armarrari monarkiko tradizionalaren irudia aukeratu zuen (Alvarez Gila, 2019b). Euskalduntasuna aberri handiaren barruan kokatzen zen:

...que como nosotros aman al incomparable pais que puebla desde las márgenes del mar Cantábrico hasta la ribera del rio Garona, es decir el pais basco, es decir la familia euskara que bajo la bandera española y francesa, llora por las desgracias de su madre Euskaria. (*Laurak Bat*: «Lo esperabamos», 1883/07/30, 97. zbk., 1. or.)

1882an Plaza Euskara inauguratu zutenean, bandera espainiar eta frantziarrarekin batera Pedro Sorluzeren bandera edo «estandarte euskaro» plazaratu zuten. Ikur berri hori segituan onartu zuten Buenos Aireseko kolektibitatean, eta horren erakusgarri, aldizkariaren goiburuan jarri zuten argitalpenaren bukaera arte.

Iturria: Urazandi Digitala.

IRUDIA 1

Laurak Bat-en lehen orrialdean Espainiako armarría, 1878/03, 3. zbk.

IRUDIA 2

Laurak Bat-en lehen orrialdean Pedro Soraluzeren armarría, 1882/12/31, 83. zbk.

Ameriketako lehen instituzioek Soraluzeren bandera ikurtzat hartu zutenean zenbait moldaketa egin zizkioten. Buenos Airesen kasuan aldaketak ez ziren askorik izan. Aldaketa garrantzitsuen armariak zuen leman eman zen, eta horrela, «Laurak Bat» esaldiaren ordez «Jaungoikoa eta Fuegoak. Euskal Erria» lema jarri zuten:

Portavoz de una sociedad que nació precisamente para protestar por la abolición de los Fueros, su restauración fue un tema recurrente, así como sus críticas a la política centralista y represora de Madrid. En tal sentido, son frecuentes sus protestas por la férrea censura y las continuas suspensiones de que eran objeto algunos medios fueristas de Euskal Herria. (Irigoyen, 2008: 285)

Forzaletasunaren aldeko aldarriak ugariak dira aldizkarian. Esaterako, Ortiz San Pelayok artikulu ugarietan egingo du horien defentsa sutua: «Por el amor que nos debemos á nosotros mismos, debemos querer los fueros, lo mismo que por el

que debemos á nuestras familias y á las provincias» (*Laurak Bat*, 44. zbk., 1. or.). Horrela, *La Paz* agerkari foruzale madrildarrak edo *Irurac Bat* agerkari liberal foruzale bilbotarrak jasandako jazarpenak salatuko dituzte. Nafarroako Euskarazko Elkargoa eta Euskalherria Elkartea ere sarritan goratuko dira.

Jose Manterolak sortutako, eta ondoren Antonio Arzakek jarraituko zion, *Euskal Erria* aldizkari euskaltzalea ere erreferentzia garrantzitsua zen aldizkariaren egi-leentzat. Bertako artikulak sarritan hartzen zituzten eta aldizkariaren bazkide egiteko kanpaina bat ere sustatu zuten.

Laurak Bat instituzioa sorrerako lehen urteetatik benefizentziari lorturiko ekimenekin laguntza eskaintzen eta kultur jarduerak sustatzen hasi zen. Aldizkariak instituzioaren bizitzaren berri ematen zuen eta kolektibitateko kideak animatzen zituen parte hartzera. Horrela, aldizkariaren orrialdeak erabiltzen ziren etengabe bazkideak donazioak egitera animatzeko, horren bidez instituzioak egoera zailean zeuden euskaldunak aberrira bueltan bidaltzeko. Kantauri itsasoan galerna gertatu zenean, laguntza kanpainaren jarraipena egin zuen aldizkariak. Era berean, izan dirua lortzeko edo izan euskal kultura sustatzeko, ospatzen ziren euskal festen deialdi eta kronikak egiten ziren; *Euskarina* koruaren kontzertuak, pilota partidak, dantzak eta askotariko ekintzen kontakizuna eginez:

Con la publicación de la *Revista Laurak Bat*, a partir de 1878 se inauguraba una política editorial, en materia de comunicación e información para y por el colectivo vasco de Buenos Aires.

La Revista enfocaba su orientación prioritariamente hacia temas culturales divulgativos, vida interna, informaciones cotidianas muy diversas y otros asuntos, todos ellos muy interesantes para la colonia vasca, pero quizá de orden menor desde el plano intelectual. (Cava Mesa, 1996: 148)

Laurak Bat-en lehen aldiko azken zenbakia 1891ko abenduan argitaratu zen, 230 zenbakira iritsita. Itxura guztien arabera egoera ekonomiko zailak bultzatuta geldituko zuten argitalpena.

Azken zenbaki hori argitaratu ostean, hogeita hamar urte geroago, 1921eko apirilean agertuko zen berriz. Portada koloretsua izango du orduan eta edukiak ere nabarmen aldatuko dira. Eduki sozialen ordezkari eduki politikoak nabarmenduko dira, instituzioak urte horietan zuen EAJ-ren abertzaletasunaren gertukotasunaren erakusgarri. Aldi honetan 18 zenbaki ezagutzen dira, seguruenik 19 izango ziren arren. Izan ere, hirugarren aldia 20. zenbakiarekin hasten da 1930eko urrian. Aldi honetan izaera instituzionala berreskuratuko du eta eduki kulturalak nabarmenduko dira. 1931ko irailera arte iraungo du. Orduetik aurrera, zenbait ale solte argitaratuko ziren data berezietan; San Inazio, urteurrenak, hitzaldiak, etab. (Irigoyen, 2008). Lehen aldi horretatik aurrera, beraz, *Laurak Bat*-en argitalpena gorabeheratsua izan zen.

4. Prentsa euskaraz eta *La Baskonia*

Euskal etxeei lotutako aldizkariak sortu ondoren, ekimen enpresarial pribatuko prentsa agerkarien sorrera eman zen:

Tras el fracaso, por muy diversos motivos, de los boletines propios de los centros vascos, en la última década del siglo xix serían periodistas independientes, es decir, no ligados estatutaria ni financieramente a ningún centro vasco existente, quienes tomarían a su cargo la edición de prensa especializada en la colectividad vasca. (Alvarez Gila, 2019b: 195)

Euskara hutsez idatzitako *Escualdun Gazeta* (1885) eta *California-ko Eskual Herria* (1893) astekariak izan ziren lehenengotarikoak. Estatu Batuetara joandako Ipar Euskal Herriko euskaldunen eskutik sortutako egitasmo hauek diasporako lehen euskarazko agerkariak ere izan ziren. Lehenbizikoaren egilea Martin V. Biscailuz abokatua izan zen eta bere ustez «munduko lehemisiko escualdun gaseta» idazten ari zen (Diaz Noci, 1992).

Hala ere, diasporako euskarazko lehen agerkari horrek hiru ale besterik ez zituen argitaratu. Gerora jakin dugu Agosti Xaho izan zela lehena 1848an euskarazko prentsa argitalpen baten saioa burutzen, *Uscal-Herrico Gaseta*, hain zuzen ere. Baina Xahoren argitalpen hori, *L'Ariel* aldizkariaren gehigarria izan zen eta bi ale soilik eman zituen argitara hauteskunde garaian egonik (Diaz Noci, 2012). Beraz, ez Biscailuzen ez Xahoren argitalpenek ez zuten aldizkariak behar duten jarraipenik izan. Horrela, euskarazko prentsaren benetako hastapena Ipar Euskal Herrian eman zela esan daiteke, *Le Réveil Basque* (1886) liberal gorria eta *Eskualduna* (1887) zuri katoliko integrista aldizkariaren agerpenarekin.

Lan honetan azaltzen diren hiru aldizkarietan (*Laurak Bat*, *La Baskonia* eta *Irrintzi*) euskararen aldeko jarrera sutua izango da, artikulua ugari eskainiz hizkuntzaren garrantzia eta aberastasuna azpimarratzeari. Euskarari buruzko ikerketak eta Euskal Herrian hizkuntzaren inguruan hartzen diren erabaki politikoak gertutik jarraitzen dira. Hala ere, orokorrean euskararen erabilera urria izango da aldizkarietan. Aztertutako aldizkarietan euskarak zuen erabilera behatuz, euskal prentsan euskara hastapen fase moduko batean zegoela esan daiteke.

Zenbaki ugaritan euskara literatur lanetan soilik erabiliko da. Euskarazko literatur lanetan, beste batzuen artean, Felipe Arrese Beitia, Klaudio Otaegi, Marcelino Soroa, Emeterio Arrese, Cayetano Sanchez Irure, Ramon, Pepe eta Rosario Artola, Biktoriano Iraola edo Pello Mari Otaño aipatu daitezke.

California-ko Eskual Herria argitaratutako urte berean (honek bost urte iraun zituen), 1893an, beste aldizkari esanguratsu bat emango zen argitara Buenos

Airesen, Jose Rufo Uriartek eta Francisco Grandmontagnek sortutako *La Vasconia* (ondoren *La Baskonia*) aldizkari kultural-intelektuala. Ekimen pribatuko prentsaren artean aldizkari arrakastatsuen eta enblematikoena bihurtuko zen, urte luzez argitaratu izanagatik eta kalitate editorialagatik nabarmenduz. Claude Mehats historialari lapurtarraren ustez: «Il est impossible d'écrire sur le Basque en Argentine dans la période 1893-1938 sans avoir lu cette publication qui mérite à son époque de grands éloges autant de la part des journalistes basques qu'argentins» (Mehats, 2005: 286).

Argentinan *Eskual Herria* (1898), *Haritza* (1899)² eta *La Euskaria* (1906) prentsa ekimenak ere sortuko ziren. Alvarez Gilaren (2019a) ustez, aldizkari mota hauek hiru esparru jorratzen zituzten batik bat: Euskal Herriko albistek, herrialde hartzaileko aktualitatea eta artikulua literario-kulturalak. Hala ere, autore honen ustez, prentsa instituzionalarekin alderatuz gero, tipologiak ez ziren kategoriatu hertsiki eta gutxitu bereziak.

Jose Rufo Uriarte bermeotarraren inprentan egiten ziren tertuliek aldizkariaren sorrera iragarri zuten. Bertan parte hartzen zuten kideek Laurak Bat elkartearen euskaldunen batasun etnokulturala eta foruen eskubideen defentsa aldarrikatzen zuten. 1891. urtean *Laurak Bat* aldizkariak argitaratzeari utzi zion eta Buenos Aireseko euskal komunitatean hutsune kultural nabarmena zegoen, geroz eta ekitaldi kultural gutxiago antolatzen zirelarik (Ezkerro, 2004).

La Vasconia izenarekin hasi zuen bere ibilbidea aldizkariak, baina 1903ko urtarrilaren 10eko zenbakian *La Baskonia* izatera pasa zen, euskal grafia aldarrikatuz gaztelaniakoaren aurretik. Ortografia berriarekin hasten diren zenbakian (334 zbk.), aldaketa justifikatzen den artikuluan, Jose Rufo Uriarte zuzendariak Euskal Herrian bizi den kulturaren berpizkundearekin bat egiten du eta «flamenguismo»-aren injerentzia salatzen du. Hori bai, biolentzia baztertu eta borroka arrazoiaren bidez egitea defendatzen du. Zuzendaria jakitun da aldaketak kritikak eragingo dituela eta hasiera batean «biolentzia optikoa» eragin dezakeela ohartarazten du (Irigoyen, 2008).

Jose Rufo Uriartek bere inprimategia zabaldu aurretik, beste zenbait negoziotan parte hartu zuen, baina hasiera horretan *La Vasconia* deituko zen tipografia zerbitzua izango zen bere lehen negozio propioa. Inprimategian idazle ezagunen liburak argitaratuko ziren lehen urteetatik, tartean Leopoldo Lugones, Ruben Dario edo Francisco Grandmontagne idazleenak, eta horrez gain, helburu komertziala zuten askotariko enkarguak egiten ziren: «A esta actividad laboral de Uriarte se sumaba su vocación por el periodismo» (de Dios Altuna, 2012).

---

² *La Baskonia*: «Haitza», 1899/07/20, 209. zbk., 10. or. Aldizkariaren agerpenean iragartzen da.

1893an Francisco Grandmontagnerekin batera abiatutako *La Baskonia* aldizkaria izango zen bere editore eta kazetari ibilbidean proiektu garrantzitsuena. Hala ere, beste zenbait lan nabarmen ere burutuko zituen.

Aldizkariarekin batera harpideei almanakak banatzen zitzaizkien urtero: «Un porcentaje creciente disperso de la comunidad esperaba ese almanaque anual que llegaba hasta el último rincón de los campos pampeanos» (Irianni, 2020: 7). Argitalpen mota hauek modan zeuden urte horietan eta Uriartek arte grafikoetan zuen esperientzia baliatu zuen hauek editatzeko. Almanakak kalitate tekniko eta sorkuntza handiz editatu zituen, kolore, diseinu eta irudien kalitatean nabarmenduz. Propaganda komertziala eta euskaldunen inguruko askotariko gaiak lantzen ziren beraue-tan. *La Baskonia*-ren almanakak balio sinboliko eta afektibo garrantzitsua izan zuten orduko euskaldunen artean, bertako tapen ilustrazioak etxe edo komertzioak apaintzeko ere erabiltzen zirelarik (De Dios Altuna, 2012).

1910ean Uriartek *Los baskos en el Centenario* liburua argitaratu zuen Centenario Argentino ospakizunarekin bat eginez, idazle ezagunen kolaborazioak bilduz eta arrakasta editoriala erdietsiz. 1916an *Los baskos en la Nación Argentina* emango zen argitara, 1919an berrargitaratuko zena. Ia 700 orrialdeko lanean Euskal Herriko historia eta geografia jasotzen zen, euskaldunen ekarpenak argazki eta koadernaketa landuarekin jasoz. Uriartek bere lan nekaezinarekin jarraituz, 1930ean *¿Quiénes son los baskos?* liburua argitaratuko zuen, dibulgazio euskaltzalea egiten zuen 192 orrialdeko lan heldua osatuz:

Los temas de los trabajos mencionados ponen de relieve no sólo el compromiso de Uriarte con la divulgación de la cultura vasca en la Argentina y en América, sino su identificación con el país que lo acogió y en el que depositó su particular vocación y mirada de periodista y editor acrecentada con décadas de vida en esta tierra. Testigo de los profundos cambios políticos e ideológicos producidos entre finales del siglo xix y las primeras décadas del xx, el mensaje de divulgación de José Rufo de Uriarte respondía a necesidades comprensibles de identificación y diferenciación cultural en un país que contaba con un importante caudal inmigratorio de diversos orígenes. (De Dios Altuna & Alvarez Gila, 2010: 350)

Francisco Grandmontagne *La Baskonia* aldizkarian aritu zen urteetan, kazetaritza lan zinez azpimarragarria burutu zuen. Kazetariak «Luis Jaizquizbel» pseudonimoa erabiliko zuen bere artikuluak sinatzeko, baita bere abizena edo horien inizialak ere. Izengoitia osatzerako orduan, bere seme-alabei esandakoaren arabera, Luis izena bere osabaren lagun Luis Luziano Bonaparteren omenez hartu zuen eta Jaizkibekek Hondarribiko mendiaren oroitzapena zuen oinarrian (Ares, 2004).

Aldizkariaren lehen urteetan, Grandmontagnek ia hiru biografia idatzi zituen hilero, baita kontakizun eta ipuinak ere, eta zenbaitetan bi artikulu zenbaki bako-

tzean, izengoiti ezberdinak erabiliz. Berrehun biografiatik gora idatzi zituen, batez ere euskal historiari lotutako pertsonaia esanguratsuen edo euskal jatorria zuten amerikar arrakastatsuen bizitzak jasoz: «Sus notas exaltaban el virtuosismo, el esfuerzo, la inteligencia y la perseverancia de los vascos (de Dios Altuna, 2022)».

Grandmontagnek lehen urte horietan zenbait nobela ere idatzi zituen: *Teodoro Foronda – Evoluciones de la sociedad argentina* (1897), *La Maldonada* (1898) eta *Vivos, Tilingos y Locos Lindos* (1901). Bere liburuetan kutsu autobiografikoa nabari da, panpako ibileretan eta inmigrazioaren testuinguruan oinarrituta. Liburu horien pasarteak *La Baskonia*-n ere agertuko ziren:

Frecuentemente se ha afirmado que el periodismo anuló en él al novelista y que, de haber continuado en ese género literario hubiera dado otras obras de valor (...)

La agotadora tarea de escribir numerosas cuartillas para el diario, posiblemente le restó el tiempo y además el ocio necesario para abocarse a redactar obras de envergadura, conformándose ante esa circunstancia forzosa, con derivar su talento creador hacia el ensayo, un tipo de literatura híbrido, fragmentario e informal que no le exigía esfuerzos de gran aliento (Ares, 2004: 258).

Hala ere, Grandmontagne eta Uriarteren arteko harremanean arrakalak sortuko ziren eta aldizkariaren bi bazkideak urruntzen joango ziren: «Voluntariamente y en la mejor armonía ha dejado la codirección...» (289. zbk., 2. or.). Alabaina, banaketa ez zen izan esan bezain gozoa, Grandmontagnek orduan Miguel Unamunori idatzitako gutunetan agerian geratzen denez. Gutun horiek urte asko geroago ezagutuko ziren, eta bertan, Uriarte gogor kritikatzin du bazkide ohiak. Eztabaidaren oinarrian Unamunok Bilboko Lore Jokoetan eman zuen hitzaldi ezagunaren, non euskarari hiletta duina ematearen alde agertu zen, inguruan zituzten iritzi ezberdinak egon ziren. Grandmontagnek aldizkaria uzteko iragarpena egiten zuen zenbaki berean aurrerago, Juan Sebastian Jacak kritika zorrotza egiten zien Unamunok esandakoei «Unamuno y Euskaria» artikuluan. Bi bazkideek Kubako Gerraren inguruan zituzten desadostasunak (Ares, 2004) eta euskal abertzaletasunarekiko ikuspegi kontrajarriek (de Dios Altuna & Alvarez Gila, 2010) areagotu egin zuten banaketa. Horrela, 1901eko urriaren 10ean Grandmontagnek *La Baskonia* aldizkaria utziko zuen: «Sin duda Grandmontagne y Uriarte en 1901 son fiel reflejo de las disensiones en lo ideológico y político que repercutieron entre la comunidad vasco-argentina» (Cava Mesa, 1996: 151).

Ildo ideologikoari dagokionez, *La Baskonia* aldizkarian hasieratik argitaratuko diren artikuluetan ere argi geratzen da Espainiarekiko duten lotura: «No son por cierto los vascongados los más tardíos en acudir á los llamados del patriotismo. Amantes de la patria común, como puedan serlo el resto de los hijos de España, siéntense hondamente conmovidos por las desgracias que la afectan» (*La Baskonia*, 4. zbk., 5. or.).

Era berean, aldizkari kulturalak bere hastapenetatik hegoaldeko eta iparraldeko euskaldunen batasuna aldarrikatzen du. Horrela, bigarren urtea hastearekin batera, «Correo de Euskaria» sailean Ipar Euskal Herriari buruzko albisteak txertatuko dituzte. Erabakia justifikatzeko honakoa diote: «Todos somos una misma familia, con el mismo origen, igual historia é idénticas tradiciones; por lo tanto natural es que atendamos á tan justo pedido, procurando en la medida de nuestras débiles fuerzas, la unidad de aspiraciones de todos los vascongados» (*La Baskonia*, 42. zbk., 9. or.). Gainera, berri horiek euskaraz idatzita egongo dira aldizkariaren ibilbide ia osoan. «Correo de Euskaria» sailean albiste motz eta ugariak egongo dira, probintziaka banatuta.

La Baskonia-k bere ibilbide osoan aldarrikatu zuen politikarik ez zuela egiten, «no hacemos política» (632. zbk., 2. or.) edo «carece de matíz político» (215. zbk., 8. or.), eta alderdi eta korronte politiko orotatik at zeudela azpimarratzen zuten, «de todos los «ismos» y de todos los «istas»» (1428. zbk., 4. or.). Guztiaren gainera euskaldunen aldeko lana jartzen zuten: «No creemos necesarias las izquierdas ni las derechas, porque esas fracciones son políticas y no meramente patrióticas» (*La Baskonia*, 943 zbk., 13. or.).

«Ideológicamente comenzó defendiendo el fuerismo a ultranza (...) En general, su línea editorial fue evolucionando hacia un difuso nacionalismo» (Cruset, 2015: 126). 1876ko uztailaren 21 eguna urtero oroituko dute editorialean, euskal foruen abolizioa gogor salatuz eta euskaldunen berezko lege eta eskubideen beharra aldarrikatuz. Era berean, 1839ko urriaren 25eko legearen urteurrena ere oroituko da, modu apalagoan bada ere, eta bi data horiek, aldizkariaren jarrera foruzale sutsua erakusteko erabiliko dira. Urteurren horietako editorialetan erabiltzen den diskurtsoaren erakusgarri da autonomiaz eta foruez hitz egiten duen hurrengo testua:

...al hablar de autonomía, pretendemos la abolición de la ley del 25 de octubre de 1839, y de las leyes, decretos y disposiciones subsiguientes emanados del poder central en virtud de aquella (...).

...no se trata de regalías odiosas; trátase sencillamente de derechos, no otorgados, sino ingénitos en un pueblo de origen, lengua, legislación e independencia propias, que pacta equilateralmente con otros para constituir la unidad de España, conservando empero cada uno de los contratantes de su personalidad y su constitución propias,

España y Baskonia, pues, son y serán siempre dos pueblos distintos que se unen, pero no se funden.

Y decimos que serán siempre, porque el favor se retira, la merced cesa, pero el derecho ingénito no prescribe, pues es patrimonio del alma, y el alma es de la raza.

(*La Baskonia*: «Los grandes problemas baskos», 1919/01/30, 912. zbk., 4. or.).

Ituria: Urazandi Digitala.

IRUDIA 3

La Baskonia-ren lehen orrialdean «Fechas nefastas», 1928/07/20, 1253. zbk.

Sabino Arana 1898ean Bizkaian diputatu hautatzen dutenean, *La Baskonia*-k honi buruzko artikulua biografiko bat argitaratuko du Grandmontagnek sinatuta. Bertan, politikari berriaren inguruko baloraziorik egingo ez dutela esaten da eta aldizkariaren jarrera herriak hartzen duena, «nosotros seremos lo que sea el pueblo», izango dela diote. Hala ere, Arana atsegin dutela aitortzen dute, «nos es profundamente simpático», arraza maite duelako, berau ondo ezagutzen duelako eta bere printzipioak azaltzeko duen modu irmo eta talentudunagatik: «En fin, ya veremos dentro de poco cómo se defiende el flamante diputado, cuyas ideas van á provocar no pocos conflictos» (*La Baskonia*, 180. zbk., 3. or.).

Urteek aurrera egin ahala, *La Baskonia*-k euskal abertzaletasunaren ideiekiko duen gertutasuna gero eta nabariagoa izango da:

Uriarte, desde una evolución propia partiendo del difuso vasquismo que le impregnaba en sus tempranos escritos, y un conocimiento directo de la evolución política en el propio País Vasco, acabaría integrándose en la ór-

bita ideológica del partido fundado por Sabino Arana, si bien desde unos planteamientos no siempre ortodoxos, pero sí lo suficientemente firmes como para distanciarle de su antiguo colega. (De Dios Altuna & Alvarez Gila, 2010: 344)

Kazetaritzak eta prentsa agerkariek gizartean duten garrantziaz, eta liburuarekiko ekarri duten aurrerapenaz behin baino gehiagotan idatziko da *La Baskonia*-n. Honen ustez, euskaldunen historia edo euskal pertsonaia esanguratsuen biografiak ezagutarazteko hainbat bolumen beharko lirateke, horiek eskuratzea guztien esku ez dagoelarik. Aldizkarietako mota guztietako artikulak argitaratzeko aukera eskaintzen dutela, eskuratzeko errazak direla eta egunean jartzen dituela irakurleak nabarmen-tzen dute (4. zbk., 4. or.). Kazetaritzak azken urteetan edukitako garapena azpimarratzen da: «El periódico es hoy un poderoso factor instructivo. Millones y millones de personas hay que jamás han leído un libro, pero en las páginas de la prensa han adquirido una cultura general y enciclopédica que exige la vida moderna» (*La Baskonia*, 649. zbk., 2. or.). Horrez gain, editorial batean Euskal Herrian «Escuela de Periodismo» bat sortzearen beharraz hitz egiten dute, prentsak gizartean duen zeregin garrantzitsua azalduz, eta horretarako, euskal kazetariak beharrezkoak direla azpimarratuz (466. zbk., 2. or.).

Bergareche-ren (2009) iritziz, *La Baskonia*-ren kasuan, memoriatik historiografiara pasatzeko intentziora eduki zuten aldizkariaren egileek. Honen ustez, historia eta tradizioa imajinario kolektiboaren ondasuna izatea bilatu zuten, horrela, denbora zehar iraun zezan. *La Baskonia*-k ere asmo hori aditzera ematen du, eta horrela dio zortzigarren urteurreneko editorialean, aldizkariak jarraitzen dituen helburuez:

...no nos daremos por satisfechos hasta conseguir los propósitos que al nacer abrigaron nuestra mente, esto es, hacer de La Vasconia no solo un álbum donde el vascongado alejado de sus lares se deleitara en su lectura sino un libro de verdadera consulta histórica como literaria ya que la importancia de la colectividad así lo requería. (*La Baskonia*: «Nuestro cumpleaños», 1900/10/10, 253. zbk., 2. or.)

Aldizkaria euskal kolektibitate argentinarrean agertzearekin batera, bertako jardun kulturalari anbizio handiko bultzada eman zitzaion. Kolektibitateko kideentzat esperimantazio literarioa burutzeko maila altuko esparrua izan zen: «...sus lectores fueros generalmente vascos «cultivados» y sobre todo relacionados con los importantes centros vasco-argentinos que dispusieron regularmente de ejemplares en las respectivas bibliotecas o sedes sociales» (Cava Mesa, 1996: 149).

Hala ere, *La Baskonia* ez zen Buenos Aires hirira mugatu, barnealdeko herrietara ere hedatu zen. Bertako ostatu eta saltokietan biltzen zirentzat, ahoz iristen ziren berriez gain, aldizkarietan zetorrena zen hizketagai: «...*La Baskonia* circulaba

hasta que perdía varias páginas o se mojaba con vino en comercios y campos, multiplicando el número de lectores hasta cifras inimaginables» (Irianni, 2020: 15).

Ameriketako euskal prentsari buruz idazten lehengotarikoa izan zen Andoni de Astigarragak idatzi bezala: «Su colección es, no solo un pedazo de la historia de los vascos en América, sino de Euzkadi misma» (Astigarraga, 1981: 20).

5. Euskal abertzaletasunaren iritsiera eta aldizkari politikoak

Ameriketako emigranteek Euskal Herri zaharrarekin lotura mantentzeko ahaleginak egiten zituzten, askok eta askok sentitzen zuten herrimina eta euskaldun izatearen harrotasunaren testigu. XIX. mendean, lehen euskal etxeak sortu eta euskal identitate bakarraren osieran pausak eman baziren, xx. mendea nazionalismoaren etorrerak baldintzatu zuen: «...possibly the clearest indicator of a continued Old World orientation was seen in the responsive chord that Basque nationalism struck in the thinking of many Latin American Basques» (Douglass & Bilbao, 1975: 170).

Ameriketan euskaldun guztien identitate komun baten eraikuntzan aldarrikapen kulturelei gain hartuz abertzaletasunari lotutako aldarri politikoak egon ziren ala ez eztabaidatu izan da. Hau da, kolektibitate euskal-amerikarrean «avant la date» sortutako abertzaletasun bat dakusate zenbaitek. Itsasoz gaindi emigranteak zeuden gizarteek eta Bilboko giro sozialak bazituzten antzekotasunak, izan ere, biak ziren immigrazio toki eta kultura arteko kontaktua dagoen espazioetan errazagoa da abertzaletasuna bezalako ideiak garatzea (Alvarez Gila, 2019b). Irujo eta Irigoyenen (2006) lana da honetan aitzindari eta kolektibitate euskal-uruguaitarrean identitate komunaren eraketa esparru politikora heldu zela defendatzen dute.

Itxuraz abertzalea den diskurtso bat irakur daiteke xix. mende bukaerako euskal prentsa amerikarra irakurritz gero, batez ere argentinarra eta uruguaitarra. Alabaina, abertzaletasun hori ez zen egituratuko mugimendu bateratu edo alderdi politiko batean. Horrez gain, Sabino Aranaren pentsamenduaren eta Rio de la Platan garatu zenaren artean zenbait ezberdintasun nabarmendu daitezke. Batetik, arraza ez zen izango euskal identitatea eraikitzeko ardatza, eta horren aurrean, elementu kulturelei eta bereziki euskarari eman zitzaion garrantzia. Bestetik, eredu sozio-politiko eta ideologikoan ere ezberdintasunak zeuden; pentsamolde aranista tradizionalismo eta katolizismo integristan oinarritzen zen bitartean, kolektibitate amerikarrean ideal errepublikano eta zibiko, ia demokratiko, baten inguruan ardaztuko ziren ideiak, errepublika amerikarrek independentzia garaitik hartu zuten ereduak eraginda (Alvarez Gila, 2019b).

Ez da erraza zehaztea noiz hasi zuen abertzaletasunak bere hedapena euskaldun-amerikarrean. Badirudi 1903a data garrantzitsua izan zela, izan ere, Sabino

Aranaren heriotzaren urte berean, Euzko Alderdi Jeltzaleko (EAJ) partaide aktibo ziren hogeit hamar pertsona inguruko talde txiki bat Argentinan lehorreratu zen. Ez dakigu emigrazio honen arrazoiak ekonomikoak edo politikoak izan ziren (ez dago zantzurik esateko intentzio politiko bat egon zela Ameriketako lehen euskal abertzaleen iritsieran), baina iritsi eta segituan Rio de la Platan abertzaletasuna hedatzeko lanean hasi ziren (Alvarez Gila, 2019b).

Euskal abertzaletasuna diaspora amerikarrean hedatzeko orduan prentsa funtsezkoa izango zen. Jendea konbentzitzeko mezua barreiatu behar zen. Horrela, 1903an Nemesio Olariagak (Andoain, 1854), Argentinara hamabost urterekin joana zenak, lehen aldizkari abertzalea sortu zuen Maipun (Buenos Aires): *Irintzi*. Ameriketako diasporako lehen agerkari politikoa izan zen hau hogeita bi urtez banatu zen dohainik Argentinan, Uruguain edo Txilen eskatzen zuten etxeetara. Urte berean *La Vasconia* aldizkariak ortografia aranstara moldatuko zuen izena, *La Baskonia* bihurtuz.

Era berean, funtsezkoa izango zen Sebastian Amorrortuk zabalduko inprenta, «Artes Gráficas. Sebastián de Amorrortu e hijos, S.A.», bertan inprimatuko baitziren argitalpen abertzaleak. Amorrortuk Bilbon ere inprimategi negozioia eduki zuen emigratu aurretik, Alde Zaharreko Jardines kalean kokatua, «Gure Izarra» izenarekin. Bertan, abertzaletasunari lotutako hainbat lan inprimatu zituen, tartean Sabino Aranaren argitalpen ugari. Aranaren lagun izandako Amorrortuk agintarien jazarpena jasan behar izan zuen lan horiengatik, kartzela eta zigor ekonomikoak barne, eta 1910ean Argentinara emigratzea erabaki zuen.

1907ko abuztuan, *Irintzi*-ren urratsei jarraituz, Rancaguan (Txile) *¡Aurrera!* as-tekaria argitaratuko zen. Valentin de Landetak zuzendutako ekimen hau 1910 urtera arte argitaratu zen. Gainera, esan behar da Rancaguako abertzaleen talde txiki honek Ameriketara ezagutzen den ikurrinaren lehen igotze instituzionala egitearen meritua duela, kolektibitate espainiarraren protesta eraginez Santiago Txileko *El Heraldo de España* agerkariaren bidez. Lehenago, Nemesio Olariaga aitzindaria izan zen bere esantzia eta lokaletan ikurrina publikoki haizatzen (Alvarez Gila, 2019b).

1907ko azaroan, *Euzkotarra* aldizkariaren lehen zenbakia argitaratuko zen Mexiko Hirian. Ibilbide laburra izan arren, argitara emandako 5 zenbakietan euskal abertzaletasunak Mexikon egindako hastapenen isla da eta ideal horiek babesten zituen agerkari batek jasan behar izan zituen zailtasunak erakusten ditu.

Irintzi hasieratik bide-urratzailea izan zen eta, Ezkerrok laburbildu bezala, aldizkaria agertzearekin batera «euskal abertzaletasunaren historia hasten da Argentinan» (Ezkerro, 2004: 75).

Hilean behin ateratzen zen, hilaren 15ean, eta 8 orrialdez osatuta egon ziren aleia guztiak, zenbait edizio berezi salbu. Aldizkaria dohainik banatzen zen eta horrela

berresten da ale guztietan (esaldia aldika aldatu arren) azken orrian datorren oharrean: «Esta publicación no acepta donativos ni suscripciones. Se envía de forma gratuita a todas las personas que lo soliciten.»

Bere edizio eta banaketa Nemesio Olariagak ordaindu zuen hogeii urtez. Argentinako euskal komunitateaz gain korreoz ere bidaltzen ziren. Horietako asko, Filipinetatik pasata, Espainiar zentsura ekiditeko, Euskal Herrira bidaltzen ziren. Gobernu espainiarraren zentsura behin eta berriz salatzen da aldizkarian eta hori ekiditeko gomendioak ere ematen dira:

Prevenimos á nuestros compatriotas que al dominio español debe enviarse cubierto en sobre cerrado con las estampillas correspondientes de franqueo de cartas.

Hacemos esta prevención porque nos consta que algunos paquetes que hemos expedido á los centros baskos de Euskadi no han sido entregados, cuya irregularidad una vez comprobado de qué parte procede, presentaremos nuestra más enérgica protesta ante las autoridades competentes. (*Irintzi: «Ruego»*, 1906/06/15, 38. zbk., 8. or.)

Nemesio Olariaga aitzindaria izan zen Argentinan Sabino Aranaren ideiak jarraitzen. Bera izan zen Amerikan ikurrina lau haizeetara jarri zuen lehena. Goizero bere landako estantzia guztietan eta Buenos Airesen zituen lokaletan ikurrina ateratzen zuen bandera argentinarrarekin batera: «Mi padre hacía izar todas las mañanas en sus estancias las dos Banderas: la Argentina y la Vasca» (Ezkerro, 2004: 75). Hori guztia 1897 inguruan gertatzen ari zen.

XX. mendeko lehen urteetan Asociación Cultural y de Beneficencia Euskal Echea elkartearen sortze prozesuaren partaide eta mezenasetako bat izan zen. Elkarte hori Buenos Aireseko hiru euskal instituzioen, Centro Vasco Frances, Centro Navarro eta Sociedad Vasco-Española Laurak Bat-en, kolaborazioaz sortu zen eta euskaldun guztien batasunerako urrats garrantzitsua izan zen, espainiar eta frantses euskaldunen arteko bereizketa deuseztatzen baitzuen.

1904 urtean, Olariagak Pello Mari Otañoren *Alkar* liburua editatu zuen, bere poesia eta bertso onenen antologia zen liburua. Hitzaurrean esaten da liburua-ren gastuak lagun talde batek bere gain hartu zituela, baina benetan «lagun» horien atzean Olariaga zegoen, bera egin baitzen orduan ere liburuaren gastuen kargu (Irusta, 2008: 83).

Urte berean, 1904ean, Maipun eta Buenos Aires hirian bere jabetzakoa ziren lokaletan «Euskaldun Batzokiya» zabaldu zuten. Aurrerago, Euzko Gastedija eta Gu-Gera taldeak ere sortuko ziren bere babesarekin eta azken honetan koru bat eta ezpatadantzari talde bat egongo ziren.

Olariagak Aita Ebanjelista Iberokoarekin gutunak idazten zituen, Angel Zabala «Kondaño»-ren bitartekaritzari esker, eta 1907an honen *Ami Vasco* berrargitaratu zuen, *Muera la mentira y Viva la verdad* tituluarekin. 1912an Sabino Aranaren *El Partido Carlista y los Fueros Vasko-Nabarro*s lana berrargitaratuko zuen, *Los Carlistas y los Fueros de Euzkadi* izenburuarekin. Hurrengo urtean, berriz, *Inocencia de un patriota* argitaratuko zuen; Daniel Irujo abokatuak Sabino Aranaren alde eginiko alegatu juridikoa, honi Estatu Batuetako Roosevelt presidenteari Kubako independentziaz zoriontzen bidalitako telegramagatik egin zioten epaiketa zela eta.

Lan guzti horiek Argentina eta agian baita Ameriketako lehen euskal abertzalea bihurtuko zuten Nemesio Olariaga (Ezkerro, 2004: 91). Horrela 1920an Argentinako lehen Eusko Buru Batzar eratu berriko presidentea izendatu zuten. Olariaga kazetari, propagandista eta abertzale amorratua izan zen eta arrasto nabarmena utzi zuen Argentinako euskal komunitatean.

Iturria: Urazandi Digitala.

IRUDIA 4

Irrintzi-n irudia «Despertar basko», 1910/10/15, 89. zbk.

Irrintzi-ren ustez euskaldunek ezin zuten era berean espainiar edo frantziar izan, hau da, abertzaletasun bikoitza ez zuten onartzen. Beraien ustez «basko a secas» izan beharra zegoen:

El tal te afirmará ser basko, muy basko y en esto tiene razón y dice que es fuerista, que ama más que tú los Fueros, pero también dice que es español y *ama y honra a la madre patria España* en cuyo regazo quiere vivir y morir. ¿Has visto contradicción semejante en los días de tu vida? Si es una cosa cómo vá á ser la otra? (...) Es como si amara su suegra en vez de amar su propia madre y diera á aquélla el título que sólo ésta merece. (...) ¿Qué dirías de un ruso que afirmara ser inglés a la vez? (*Irrintzi*: «Basko a secas», 1906/03/15, 35. zbk., 2-3. or.)

Euskaldunek euskaldunak ez diren instituzioetan parte hartzeari gaizki irizten diote eta horrela adieraziko dute hainbat artikulua izenburu honekin argitaratuz: «Los baskos en las sociedades extranjeras hacen una figura horrible». Era berean, oso kritikiko azaltzen dira Laurak Bat euskal etxea hartzen ari den norabidearekin. Bertako estatutu eta araudiek espiritu erradikala izatea defendatzen dute eta ez dute ulertzen nola Espainiaren kontra protesta egiteko instituzio baten, estatu horretako ministroa ohorezko bazkide izan daitekeen:

Se llaman sociedades de Baskos, porque así se les ocurrió á los fundadores, pero ninguno que no supiera que esos centros son de los descendientes de Euskadi, y observaran mudos durante el tiempo que estimaran conveniente, concurriendo día y noche á sus salones saldría persuadido que aquello no es basko ni nada que se parezca á los hijos de Aitor. (*Irrintzi*: «Nota», 1905/10/15, 30. zbk., 7. or.)

Nemesio Olariagak jarrera gogorra agertu zuen Laurak Bat euskal etxean ortodoxia abertzalea defendatuz. Horregatik, instituzio horretan parte-hartze urria eduki zuen, ez baitzuen bat egiten Felix Ortiz San Pelayo buru zuen «vascongado español» deituriko sektoreak hartutako erabakiekin (Ezkerro, 2004: 185):

En el año 1910 decía Olariaga de esta institución que era un «barullo». (...)

Tres años más tarde se refería a ella (1913) como «un cáncer que paulatinamente va contribuyendo a la muerte del espíritu basko, la inacción, la inmovilidad, es síntoma fatal de la muerte». En contrapartida, en su obra, Ortiz y San Pelayo (97) se refirió a *Irrintzi* como «ese papelucho indecoroso, de cuyo cometido, aparentemente, sólo se hace responsable un pobre señor que hace tiempo anda mal de la cabeza». (Irigoyen, 2008: 301)

Besteren artean, Unamunori kritikak ere etengabeak izango dira *Irrintzi*-n: «...cargue pues Sr. Unamuno las responsabilidades que le corresponden ya que no

ha querido ser lo que debe ser; un basko» (*Irrintzi*, 51. zbk., 2. or.). Antonio Maura edo Alfonsito XIII ere zenbaki askotan egongo dira jopuntuan eta hurrengo titularra ere aski adierazgarria da: «Don Pio Baroja. Otro farolero» (*Irrintzi*, 90. zbk., 4. or.).

Era berean, *Irrintzi*-k euskaldunek zezenketak eta «agarrado» bezalako espainiar ohiturak bereganatzearen arriskuaz ohartarazten du: «...ese inmoral, asqueroso y exótico baile *agarrado*. Probado hasta la saciedad que él es el origen de toda clase de vicios...» (*Irrintzi*, 96. zbk., 2. or.). Hain zuen ere, bizioek dakartzaten kalteak behin eta berriz gogorarazten dira aldizkarian. Alkoholismoa eta jokoa dira gehienbat aipatzen direnak. Esaterako, honela idazten dute euskaraz gizonen mozkeriaz ironia puntu bat erabiliz:

Sagardotegin, ardotegin, edo agarditegin batian, zerriya bezala moskortuta, usayata lerdia dariotela, dituzten chanpon guztiak, jokuan galdutzen ez-paldinbadabilta gure denborontako gizon jaunak, dabilta neskatzetik, zezenplazetan edo chimu dantzetan, ergel kirten batzuk bezela, esanez, *bestela nola demontre bizkogerá*» (*Irrintzi*: «Gaurko aitak», 1907/06/15, 50. zbk., 6. or.)

Espainiar prentsan euskaldunei buruz esandakoei emandako erantzunak argitaratzen dira sarritan, *El Diario Español* edo *ABC* agerkariak direlarik kritikatzeko direnetako horietako bi. Bestalde, *La Baskonia* aldizkarian abertzaletasunak behar duen tokia ez izatea deitoratzen dute:

...nadie tanto como nosotros ha lamentado y ha discutido con la popular revista, la ausencia de tacto patriótico en sus escritos.

Muchísimos y valiosos trabajos que ha publicado en sus columnas, se ha malogrado por falta de una orientación definida en la ruta de campaña re-dentorista. (*Irrintzi*: «La Baskonia y Los Baskos en la Nación Argentina», 1916/12/15, 162. zbk., 1. or.)

«*Irrintzi* fue, en los inicios del siglo xx, un verdadero detonante en el Laurak Bat» (Ezkerro, 2004: 76). Ezkerroren hitzek erakusten dute argitalpen abertzalearen agerpenak Buenos Aireseko euskal kolektibitatean edukitako eragina. Euskal abertzaletasunak Ameriketara lehen urratsak emateko ezinbesteko bozgorailua izan zen eta argitara eman zen hogeitaz urteetan, Astigarragak esan bezala: «...fue un verdadero grito de patriotismo jeltzale» (Astigarraga, 1981: 20).

6. Ondorioak

XIX. mende bukaeran eta xx. mende hasieran Argentinako euskal kolektibitatean sortu ziren prentsa argitalpenek funtzio garrantzitsua izan zuten honen garapean. Argitalpen kopuru handiak eta tipologia ezberdinek erakusten dute, bazegoela

masa kritiko bat euskal kolektibitatean eta argitalpenak beraien interes ezberdinak (sozialak, kulturalak, politikoak, aisialdikoak, ekonomikoak, kirolekoak, etab.) aseztera bideratu zirela.

Euskal komunitateak trinkoak zirelako sortu ziren aldizkariak. XIX. mende bukaerarako esanguratsua bihurtzen ari zen euskal diaspora amerikarrean, prentsa baliabide eraginkorra izan zen komunitateen komunikazio sisteman, barnera zein kanpora begira. Aldizkariak ahalbidetu zuten kolektibitateko kideen artean harremanak areagotzea eta kohesioa sendotzea.

1877. urtetik aurrera sortutako aldizkari gehienak euskal etxeei lotuta iritsi ziren lehen urteetan. *Laurak Bat* (1878) aldizkaria euskal etxean burutzen ziren ekin-tzen berri emateko eta bazkideak bertako jardunean inplikatzeko helburuarekin idatzi zuten. Era berean, eztabaidarako eta euskal kolektibitatean eragina izaten saiatzeko espazioa izan zen aldizkaria.

Denbora gutxira ekimen pribatuko kazetaritza proiektu ezberdinak sortuko ziren, eta hauek ere, eragin nabarmena eduki zuten itsasoz bestaldeko euskaldunengan. Buenos Airesen sortutako *La Baskonia* (1893) aldizkari kultural-intelektuala izango da ekimen pribatuen artean aldizkari garrantzitsuena. Denboran izan zuen iraupena, erdietsi zuen kalitate editoriala eta irakurleen artean lortu zuen onarpena eta zabalkundea kontuan hartuta, Ameriketako euskal kazetaritzan mugarrria izan zela baieztatu daiteke.

Ameriketara euskal abertzaletasunaren ideia berriak iristearekin batera, prentsa mezua zabaltzeko eta kide berriak abertzaletasunera erakartzeko baliabidea bihurtu zen. *Irrintzi* (1903) baliabide eraginkorra izan zen euskal abertzaletasunak Argentinan eta Ameriketan lehen urratsak ematerako orduan. Kolektibitateko masa kritikoan prentsak ideien hedapenean izan zuen funtzioaren erakusgarri da. Aurrerago sortuko ziren aldizkari politiko abertzaleen aurrekari eta eredu izan zen. Aldizkarietako orrietan jasota geratu dira abertzaletasunak Ameriketan lehen urratsak egiterakoan izan zituen zailtasunak eta bertako euskaldunen artean egon ziren tentsioak.

Erreferentzia bibliografikoak

Agirreazkuenaga, J. (1987). *Vizcaya en el siglo XIX: las finanzas públicas de un estado emergente*. Bilbo: EHU-ko argitalpen zerbitzua.

Alvarez Gila, O. (2004). Las nuevas Euskal Herrias americanas: Los vascos y las emigraciones ultramarinas (1825-1950). In J. Agirreazkuenaga (koord.), *Historia de Euskal Herria. Historia general de los vascos* (319-392.or). Bilbo: Lur Argitaletxea, 4.bol.

- Alvarez Gila, O. (2014). ¿Una historiografía sobre un vacío? Dos décadas de estudios sobre el asociacionismo emigrante vasco. In J. A. BLANCO, eta A. DACOSTA, (koord.), *El asociacionismo de la emigración española en el exterior: significación y vinculaciones* (295-308. or). Madril: Silex.
- Alvarez Gila, O. (2019a). Entre la información y la creación de identidad: origen y desarrollo de la prensa de la emigración vasca en América, 1877-1936. *Revista Internacional de Historia de la Comunicación*, (12), 16-40. <http://dx.doi.org/10.12795/RiHC.2019.i12.02>
- Alvarez Gila, O. (2019b). *Antes de la ikurriña. Banderas, símbolos e identidad vasca en América (1880-1935)*. Madril: Silex Ediciones.
- Ares, P. (2004). *Grandmontagne. El escritor vascoespañol que se inició en la Pampa a fines del siglo XIX*. Buenos Aires: Editorial Mainz.
- Astigarra, A. (1981). Prensa vasca en América. *Euzkadi*, (226), 20-23.
- Azcona Pastor, J. M. (1992). *Los paraísos posibles. Historia de la emigración vasca a Argentina y Uruguay en el siglo XIX*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Bergareche, M. (2009). El ser vasco en un país lejano. Identidad e integración. *La Vasconia (1893-1914)*. *Temas de historia argentina y americana*, (15), 15-51.
- Blanco Rodriguez, J. A. (2008). Aspectos del asociacionismo en la emigración española a América. In J. A. Blanco Rodriguez (koord.), *El asociacionismo en la emigración española a América* (9-30.or). Salamanca: Uned Zamora.
- Cava Mesa, B. (1996). El asociacionismo vasco en Argentina. Política cultural. In R. Escobedo Mansilla, A. de Zaballa Beascochea, eta O. Alvarez Gila (koord.), *Emigración y redes sociales de los vascos en América* (137-169.or). Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Cruset, M. E. (2015). *Nacionalismo y diásporas. Los casos vasco e irlandés en Argentina (1862-1922)*. La Plata: Ediciones Lauburu.
- De Dios Altuna de Martina, A. (2012). Jose Rufó Uriarte, periodista, editor y escritor. *Euskoneus*, (642-643-644). Hemen berreskuratua: <https://www.euskonews.eus/0642zbk/kosmo64201es.html>
- De Dios Altuna de Martina, A. (2022). Revista La Baskonia. *Auñamendi Eusko Entziklopedia*. Hemen berreskuratua: <https://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/revista-la-baskonia/ar-11878/>
- De Dios Altuna de Martina A. eta Alvarez Gila, O. (2010). Jose R. de Uriarte y la revista *La Baskonia*: una visión atípica de la colectividad vasca de Argentina de entre siglos. In M. Garcia Sebastiani (koord.), *Patriotas entre naciones. Élités inmigrantes españolas en Argentina (1870-1940)* (339-359.or). Madrid: Editorial Complutense.
- Diaz Noci, J. (1992). *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Diaz Noci, J. (2012). Historia del periodismo vasco (1600-2010). *Mediatika*, (13), 1-261.
- Douglass, W. eta Bilbao, J. (1975). *Amerikanuak. Basques in the new world*. Reno: University of Nevada press.
- Eusko Jaurlaritza (2019). *Urazandi Digitala*. Hemen berreskuratua: <https://urazandidigital.euskaletxeak.eus/>

- Ezkerro, M. (2004). *Historia del Laurak Bat de Buenos Aires*. Gasteiz: Urazandi Bilduma.
- Garabedian, M. (2017). Los estudios sobre los periódicos de los inmigrantes en la historiografía argentina. La prensa española. In M. Garabedian (koord.), *La prensa periódica española en América Latina. Voces, prácticas y diálogos para la identidad española en la diáspora* (11-32.or). Buenos Aires: Editorial Leviatán.
- Irianni, M. (2020). Vascos y prensa en la pampa húmeda. Escenarios y necesidades (1850/1950). *Questión. Revista Especializada en Periodismo y Comunicación*, 1 (65). <https://doi.org/10.24215/16696581e270>
- Irigoyen Artetxe, A. (2008). Exilio y hemerografía vasca anterior a la Guerra Civil. In J. A. Ascunce Arrieta (koord.), *El exilio; debate para la historia y la cultura* (281-332.or). Editorial Saturran.
- Irujo Ametzaga, X. eta Irigoyen Artetxe, A. (2006). *La hora vasca del Uruguay. Génesis y desarrollo del nacionalismo en Uruguay (1825-1960)*. Montevideo: Institución de Cofraternidad Vasca de Euskal Erria.
- Irusta Orbegozo, J. M. (2008). Biografía de Nemesio Olariaga. *Leyçaur: revista de estudios históricos de Andoain*, (10), 63-108.
- Lefebvre, T. (1933). *Les modes de vie dans les Pyrénées atlantiques orientales*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Mehats, C. (2005). *Organisation et aspects de l'émigration des Basques de France en Amérique: 1832-1976*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Moya, Jose C. (2004). *Primos y Extranjeros. La inmigración española en Buenos Aires, 1850-1930*. Buenos Aires: Emecé Argentina.
- Toticagüena, G. (2005). *Basque Diaspora: Migration and Transnational Identity*. Reno: Center for Basque Studies.